

τύπος λατρείας: με φορείς περιπλανώμενους ‘ιεραπόστολους’-ιερείς (*Ορφεοτελεσταί*), οι οποίοι μμούσαν παντού έναντι αμοιβής, η λατρεία αποκρυσταλλώθηκε σε μικρές λατρευτικές ομάδες τοπικού χαρακτήρα. Σημαντική θέση είχε η διονυσιακή έκσταση, την οποία προκαλούσε ο χορός, όπως στην περίπτωση των Μαινάδων, ή και η οινοποσία. Από τα μέσα του 5^{ου} αι. εμφανίζεται δίπλα στον στόχο της πρόσκαιρης εκστατικής ευτυχίας η αγωνία για μια καλύτερη μεταθανάτια μοίρα: η αγωνία ελέγχεται κυρίως με τα ‘ορφικά διαβατήρια των νεκρών’ που εμφανίζονται από τα τέλη του 5^{ου} αι., μικρά ελάσματα χρυσού από τάφους, τα οποία φέρουν εσαχολογικούς στίχους και δίνουν οδηγίες για τη σωστή συμπεριφορά των νεκρών απέναντι στους φρουρούς, τους δικαστές και τους θεούς του κάτω κόσμου. Παρόμοιες οδηγίες ίσως περιλάμβαναν και οι τελετές μύησης.

Η διάκριση των βακχικών μυστηρίων από την υπόλοιπη λατρεία του εκστατικού Διόνυσου δεν είναι πάντα σαφής: πρέπει να υπήρχε μεγάλη ποικιλία λατρευτικών μορφών. Παρόμοια στον χώρο της λατρείας και της ιδεολογίας οι βακχικές μυστηριακές λατρείες (όπως φαίνεται από τον Ηρόδ. 2,81) συμβάδιζαν με ψευδεπίγραφα ορφικά ποιήματα και πυθαγόρεια στοιχεία, κυρίως στην περί ψυχής διδασκαλία, και έτσι αναπτύχθηκε μια ριζοσπαστική μορφή του *ορφικού* (ή *πυθαγόρειου*) βίου, η οποία βασιζόταν στη φυτοφαγία και απέρριπτε τις αξίες της πόλης. – M.L. West, *The Orphic Poems* (Oxford 1983)· G. Pugliese-Caratelli, *Le lamine d'oro 'orfiche'*. Ed. e comm. (Mailand 1993)· F. Graf, “Dionysian and Orphic Eschatology. New Texts and Old Questions”, στο: Th. Carpenter – Chr. Faraone, (εκδ.), *Masks of Dionysos* (Ithaca N.Y. 1993) 239-258.

6 Οι θεοί

6.1 Γενικά

6.1.1 Ανθρωπομορφισμός. Οι ελληνικοί θεοί όχι μόνο είναι ανθρωπομορφικοί (η ελληνική σκέψη τονίζει συνεχώς την αντίθεση με τους ζωόμορφους θεούς της Αιγύπτου), αλλά ενεργούν και αντιδρούν σύμφωνα με ανθρώπινα κίνητρα και κατηγορίες. Κεντρική σημασία εδώ έχουν οι μύθοι στο έπος: τα ομηρικά έπη προσαρμόζουν καθετί το υπερφυσικό στα ανθρώπινα μέτρα και έτσι αντιμετωπίζουν τους θεούς από την ίδια ριζοσπαστική οπτική γωνία. Δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί αν η αντίληψη αυτή υπήρχε στην προηγούμενη παράδοση, αν και στη μυκηναϊκή εικονογραφία εμφανίζονται ζωόμορφοι ‘δαίμονες’. Ωστόσο η θεολογική σκέψη της ύστερης αρχαϊκής εποχής αντιτίθεται στον ανθρωπομορφισμό των θεών ως προβολή της ανθρώπινης φύσης και στη συμπεριφορά τους σύμφωνα με ανθρώπινα πρότυπα τονίζοντας το χάσμα μεταξύ θεών και ανθρώπων (Ξενοφάνης, VII 1.2.1).

Η οργή και η αγάπη αποτελούν κύρια κίνητρα των θεών όπως και των ανθρώπων και στις περισσότερες θρησκείες έχουν αποφασιστική σημασία για την εξήγηση της ανθρώπινης ευτυχίας. Από την αρχαϊκή εποχή η αγάπη των ελληνικών θεών για τους ανθρώπους έχει ιδιαίτερη σημασία και ο θυμός τους είναι παροδικός· η ελληνική σκέψη δεν γνωρίζει θεούς από τη φύση τους ευερέθιστους και επικίνδυνους. – W. Burkert, “Homer’s Anthropomorphism. Narrative and Ritual”, στο: D. Buitron-Oliver (εκδ.), *New Perspectives in Early Greek Art* (Washington D.C. 1991) 81-91.

6.1.2 Πολυθεϊσμός. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία (όπως και σε άλλα πολυθεϊστικά συστήματα) οι θεοί θεωρούνται μια οικογένεια. Στην κορυφή της βρίσκονται ο Δίας και η Ήρα, αδέρφια και σύζυγοι, δίπλα τους τα αδέρφια τους Ποσειδών, Άρης, Δήμητρα και Εστία και ακολουθούν τα παιδιά του Δία: η Αθηνά, ο Απόλλων και η Άρτεμις, ο Ερμής, η Αφροδίτη και ο γιος της Έρως, ο Διώνυσος, η Κόρη-Περσεφόνη, ο Άρης, ο μόνος αδιαμφισβήτητος γιος του Δία και της Ήρας, και ο γιος της Ήρας Ήφαιστος· στο περιθώριο βρίσκονται οι γονείς αυτής της δυναστείας, ο Κρόνος και η Ρέα, και σε ακόμη μεγαλύτερη απόσταση η Γαία.

Η ταξινόμηση δείχνει τη σχετικά κεντρική θέση του Δία: η Αθηνά, κόρη του Δία η οποία γεννήθηκε από το κεφάλι του, βρίσκεται πολύ κοντά στον Δία, ενώ η θέση της Αφροδίτης, η οποία δεν είναι απλά κόρη του Δία από τη Διώνη (Ομ. *Ιλ.* 5,370) αλλά και καρπός των γεννητικών οργάνων του ενουχισμού Ουρανού από τη θάλασσα (Ησ. *Θεογ.* 190-202), δεν είναι τόσο ξεκάθαρη, όπως συμβαίνει και με τον Ήφαιστο, που μπορεί να είναι παιδί της Ήρας χωρίς πατέρα (Ησ. *Θεογ.* 927): κυρίως για τον λόγο αυτόν ο μύθος ένωσε αυτές τις δύο θεότητες σε ένα ζεύγος με πολλά προβλήματα, στο οποίο διέδωσε ως εραστής ο Άρης, ένα μάλλον απομονωμένο μέλος της οικογένειας· ο Απόλλων και η Άρτεμις συνδέονται πολύ στενά μεταξύ τους και αποτελούν μαζί με τη μητέρα τους Λητώ (θεότητα στην οποία αποδίδονταν λατρευτικές τιμές) έναν δεύτερο πόλο. Ο απομονωμένος και περιθωριοποιημένος Κρόνος εμφανίζεται στη λατρεία μόνο σε γιορτές "κατάλυσης": αντίθετα η Ρέα ταυτίστηκε χωρίς με τη μικρασιατική μητέρα των ορέων (*μήτηρ όρεία*) Κυβέλη. Η Γαία τιμάται σπάνια και σε περιθωριακές μορφές λατρείας. Το θεολογικό σύστημα πρέπει να είχε αναπτυχθεί ήδη στη μυκηναϊκή εποχή· στην εποχή εκείνη απαντούν τόσο ζεύγη θεών όσο και σχέσεις πατέρα-γιου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις τα ζεύγη είναι ασυνήθιστα όπως Ζεύς και Διώνη, Ποσειδών και Posidaeia ή ο 'Δρίμιος γιος του Δία' από την άλλη πλευρά ο Δίας και η Ήρα (Πύλος) ή ο Δίας και ο μεταγενέστερος γιος του Διώνυσος (Χανιά) τιμούνται ήδη σε ένα κοινό ιερό.

Στον κάθε θεό ανήκε μια συγκεκριμένη σφαίρα αρμοδιότητας: ο πολυθεϊσμός ήταν σε θέση να αναλύσει το σύμπαν με τρόπο που επέτρεπε, σε ριζική αντίθεση με τον μονοθεϊσμό, λεπτές διαφοροποιήσεις μέσω αντιθέσεων και συνδυασμών.

Έτσι στην ελληνική θρησκεία υπάρχουν τρεις θεοί του πολέμου – η Αθηνά, ο Άρης και ο Ενώλιος. Ανάμεσα στους λατρευτικά διαφοροποιημένους Άρη και Ενώλιο δεν υπάρχει καμιά λειτουργική διαφορά· αντίθετα ο Άρης και η Αθηνά διαφοροποιούνται από την άποψη ότι ο Άρης συμβολίζει τη λυσασμένη μανία του πολέμου, ενώ η Αθηνά τον πόλεμο ως μέσο εξασφάλισης της σωτηρίας της πόλης. Η ανάλυση αυτού του είδους επιτρέπει την κατανόηση της σύμπτωσης δύο θεοτήτων ως ενισχυτικής αλληλοσυμπλήρωσης: όταν οι Αθηναίοι έφθβοι προσεύχονται στην Αθηνά Αρεία και στον Άρη επιδιώκουν την βοήθεια του Άρη για να πολεμήσουν αποτελεσματικά αλλά και μέσω της Αθηνάς να θέσουν τον αγώνα τους μόνο στην υπηρεσία της πόλης. Με ανάλογο τρόπο ο έρωτας ανήκει στην αρμοδιότητα τόσο της Αφροδίτης όσο και της Ήρας (στη γαμήλια θυσία γίνεται επίκληση και των δύο θεών): η Ήρα μεριμνά για την ομαλή πορεία του γάμου, ενώ η Αφροδίτη για την ομαλή σεξουαλικότητα, με αποτέλεσμα η Ήρα να περιορίζει τον χώρο ευθύνης της Αφροδίτης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι θεοί ενεργούν ο ένας εναντίον του άλλου: ένας χρησιμός της αυτοκρατορικής εποχής από τα Δίδυμα αποδίδει το θάνατο ενός ξυλοκόπου στον θεό Πάνα, τον παράλογο κύριο της άγριας φύσης, και απαιτεί θυσία στην Αρτέμιδα, την δέσποινα της άγριας φύσης, η οποία μπορεί να συνδέσει τον εξωτερικό και τον εσωτερικό χώρο.

Τα πλεονεκτήματα ενός πανθέου σε σχέση με την ιδέα μιας μοναδικής θεότητας και οι λόγοι για τους οποίους ο μονοθεϊσμός αντικατέστησε τον πολυθεϊσμό δεν έχουν ακόμη κατανοηθεί· οι ιδιομορφίες του ελληνικού πολυθεϊσμού δεν έχουν επίσης ερευνηθεί συστηματικά σε ικανοποιητικό βαθμό. – A. Brelich, "Der Polytheismus", *Numen* 7 (1960) 123-136· Burkert (1979) 331-343· B. Gladigow, "Strukturprobleme polytheistischer Religionen", *Saeculum* 34 (1983) 292-304· F. Schmidt (εχδ.),

L'impensable polythéisme. Étude d'historiographie religieuse (Paris 1988).

6.1.3 Ενότητα και πολλαπλότητα. Οι θεοί χαρακτηρίζονται από την αντίθεση μεταξύ των πανελληνίων εξατομικευμένων μορφών που δημιουργήσαν ο Όμηρος και ο Ησίοδος και της κατά τόπους λατρευτικής παρουσίας τους: κατοικούν στον Όλυμπο αλλά και στα αγαπημένα τους ιερά, ενώ σε όλους τους τόπους λατρείας είναι παρόντες στο λατρευτικό άγαλμα που θεωρείται 'κατοικία' τους (ἔδος) (2.3.3). Επειδή η πόλη αποτελεί το πλαίσιο του ελληνικού πολυθεϊσμού, οι τοπικές μορφές των θεών μπορεί να διαφέρουν στη λειτουργία, τη μορφή της λατρείας και τον μύθο. Η ομηρική όμως παράδοση προσδίδει στον χαρακτήρα των θεών μια πανελλήνια ενότητα: τα ονόματα των θεών όπως και των θνητών υποδηλώνουν ένα άτομο.

Ωστόσο τα λατρευτικά ονόματα των θεών (*ἐπικλήσεις*) οδηγούν στη διαφοροποίηση: όπως δείχνουν τα εορτολόγια και οι αναθηματικές επιγραφές, οι θυσίες και οι αφιερώσεις προσφέρονται κυρίως σε μια θεότητα η οποία χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο λατρευτικό επίθετο. Σε αντίθεση με τα ονόματα των θεών, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ακατανόητα και στην καλύτερη περίπτωση παρετυμολογούνται (Αφροδίτη < ἄφρῶς), τα λατρευτικά επίθετα είναι συνήθως κατανοητά (ελάχιστα μόνο είναι ασαφή): αποσκοπούν στον ακριβέστερο προσδιορισμό της θεότητας.

Τα λατρευτικά επίθετα χαρακτηρίζουν συγκεκριμένους τόπους λατρείας ως τόπους καταγωγής της θεότητας (Αρτεμις Εφεσία, Απόλλων Πύθιος εκτός Εφέσου και Δελφών), δηλώνουν την ιδιαίτερη τοπική λατρεία (Ηρακλής Θάσιος στη Θάσο) ή υποδεικνύουν τη σύνδεση ενός θεού με συναφείς θεότητες (Αθηνά Αρεια) και σπανιότερα την ταύτιση δύο θεοτήτων (Απόλλων Παιάν, συγχώνευση του Απόλλωνα με τον ανεξάρτητο μυκηναϊκό θεό της θεραπειάς Ραΐαωον, Ζeus Ασκληπιός, εξίσωση του Ασκληπιού με τον Δία από την άποψη της δύναμης στην ύστερη αρχαιότητα). Κυρίως όμως δηλώνουν μια συγκεκριμένη ιδιότητα (Απόλλων Αποτρόπαιος, ο προστάτης από το κακό Ζeus Κτήσιος, ο προστάτης της περιουσίας) ακόμη και όταν το λατρευτικό επίθετο προέρχεται από έναν συγκεκριμένο τόπο λατρείας (Ζeus Αγοραίος ο οποίος λατρεύεται στην αγορά, ή Απόλλων Προπύλαιος, ο οποίος λατρεύεται στην είσοδο της πόλης), υποδηλώνεται μια αντίστοιχη λειτουργία (η επίβλεψη της πολιτικής ζωής, η αποτροπαική προστασία της εισόδου).

Με την καλύτερη εξοικείωση των αρχαίων Ελλήνων με άλλες θρησκείες τα μη ελληνικά θεολογικά συστήματα θεωρούνται ουσιαστικά ίδια με το ελληνικό πάνθεον: το όνομα του θεού είναι απλά ένας διαφορετικός χαρακτηρισμός της ίδιας οντότητας σε άλλη γλώσσα (*interpretatio*). Ήδη ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τα ονόματα των ελληνικών θεών (τη 'μετάφραση') και για μη ελληνικές θεότητες. Κριτήρια της εξίσωσης είναι κυρίως οι ιδιότητες και το φύλο της θεότητας, με αποτέλεσμα η προσέγγιση να μένει πάντα επιφανειακή (η Δήμητρα εξισώνεται με την Ίσιδα, Ηρόδ. 2,59, ο Διώνυσος με τον Όσιρη, Ηρόδ. 2,42): όταν εισάγεται η ξένη λατρεία, διατηρείται και το ξένο όνομα της θεότητας (Ίσις).

Η αντίληψη αυτή μπορεί να οδηγήσει στη σχεδόν μονοθεϊστική θεώρηση όλων των συγγενών θεοτήτων ως τοπικών μορφών της ίδιας θεότητας, εξέλιξη που ανήκει στην αυτοκρατορική εποχή και συνδέεται κυρίως με την Ίσιδα. – P. Barié, "Interpretatio als religionspsychologisches Problem", στο: *Der Altsprachliche Unterricht* 28:2 (1985) 63-86· W. Burkert, "Herodot als Historiker fremder Religionen", στο: *Hérodote et les peuples non grecs, Entretiens* 35 (Vandoeuvres-Genève 1990) 1-39.

χουν κυρίως οι θεότητες της φύσης. Βουνά και ποταμοί μπορούν να θεωρηθούν θεότητες, αν και λατρευτικές τιμές αποδίδονται μόνο στους ποταμούς: η λατρεία ενός ποταμού συχνά εκφράζει την ταυτότητα μιας περιοχής (ποτάμιοι θεοί απεικονίζονται στα νομίσματα της αυτοκρατορικής περιόδου). Μυθολογική μορφή ήταν μόνο ο ποταμός της δυτικής Ελλάδας Αχελώος, που απεικονίζεται συχνά με το χαρακτηριστικό κεφάλι ταύρου και λατρευόταν σε πολλές τοποθεσίες.

Ομάδες θεών. Πολλές από τις θεότητες αυτές αποτελούν ομάδες: συχνές είναι οι τριάδες όπως οι Μοίρες (στη μυθολογία) ή οι Νύμφες (στις παραστάσεις). Στη λατρεία συνήθως συνδέονται με σημαντικότερες θεότητες, σύνδεση που τονίζει τη συγγένεια των ιδιοτήτων τους: εκτός από τον Πάνα οι Νύμφες ακολουθούν και τον Ερμή ως θεό των βοσκών, οι Μούσες τον αιετό Απόλλωνα (*Μουσαγέτης*), οι Μοίρες τον Δία ως προστάτη της θεϊκής τάξης (*Μουσαγέτης*).

Αφηρημένες έννοιες. Ήδη ο Ησίοδος εισάγει στο πάνθεο της *Θεογονίας* έναν μεγάλο αριθμό θεοποιημένων αφηρημένων εννοιών διευρύνοντας έτσι μια εγγενή δυνατότητα της ελληνικής θρησκείας. Λατρευτικές τιμές αποδίδονταν από παλιά σε θεότητες όπως η Γαία ('Γη'), ο Έρως ή η Εστία (μια αναμφίβολα ινδοευρωπαϊκή θεότητα) στην αρχαϊκή εποχή προστίθενται και άλλες θεότητες όπως η Νίκη ή η Θέμις, και στην ελληνιστική εποχή ο αριθμός τους διευρύνεται περαιτέρω: θεότητες όπως η Δημοκρατία ή η (συνηθέστερη) Ομόνοια δεν είναι λογοτεχνικά κατασκευάσματα αλλά οντότητες στις οποίες πράγματι αποδίδονταν τιμές: σε μια εποχή που επιδίωκε να διαγνώσει τις ιδιότητες των θεών από τα ονόματά τους μέσω απίθανων ετυμολογιών (Πλατ. *Κρατ.*), οι θεοποιημένες αφηρημένες έννοιες έχουν το πλεονέκτημα της άμεσης σημασιολογικής διαφάνειας. Η σύγχρονη αντίληψη, που συνήθως κάνει λόγο για υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος, δεν αντιμετωπίζει σωστά το φαινόμενο αυτό (ενόψει της αρχαιότητάς του): μια από τις θεμιτές δυνατότητες του πολυθεϊσμού είναι η αναγωγή δυνάμεων που θεωρούνται σημαντικές (*έπιφανεῖς*) σε ανθρωπομορφικές θεότητες.

H.A. Shapiro, *Personifications in Greek Art. The Representation of Abstract Concepts 600-400 B.C.* (Kilchberg 1993).

6.2.4 Ξένοι θεοί. Στο πάνθεον των ελληνικών πόλεων εμφανίζονται δίπλα στους θεούς του Όμηρου και του Ησίοδου (οι οποίοι ανάγονται εν μέρει στην *μυκηναϊκή παράδοση*) όλο και περισσότερες θεότητες μη ελληνικής προέλευσης.

Πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία: αν και η υπόθεση της μη ελληνικής προέλευσης του Διόνυσου τελικά καταρρίφθηκε και η καρική καταγωγή της Εκάτης αμφισβητείται, τουλάχιστον η Αφροδίτη ήρθε από την Ανατολή στην διάρκεια των σκοτεινών αιώνων: στα τέλη του 8^{ου} και στον 7^ο αιώνα αρχίζει η διάδοση της λατρείας της φρυγικής Μητέρας των Ορέων (Κυβήβη ή Κυβέλη). Οι αλλοδαποί που εγκαταστάθηκαν στις ελληνικές πόλεις έφεραν και τις λατρείες του τόπου τους, ορισμένες από τις οποίες έγιναν δημοφιλείς, όπως η λατρεία της θρακικής Βενδίδας στην Αθήνα, χωρίς όμως να αποκτήσουν πραγματικούς πιστούς πέρα από τον κύκλο των μεταναστών: άλλες λατρείες απέκτησαν ιδιωτικές λα-

τρευτικές ομάδες (Άδωνης ή Σαβάζιος). Στην ελληνιστική εποχή η λατρεία της Ίσιδας, η οποία είχε ήδη εξελληνιστεί στην Αλεξάνδρεια, διαδόθηκε ως ένα ελκυστικό μίγμα εξωτικών και οικείων στοιχείων και εδραιώθηκε γύρω από τη Μεσόγειο (βλ. τον κατάλογο P.Oxy. 11,1380).

Η αντίθεση ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ξένους θεούς, η οποία σήμερα τονίζεται ιδιαίτερα, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: η εισαγόμενη λατρεία συνήθως αφομοιώνεται πλήρως και στηρίζεται σε προϋπάρχοντα ελληνικά στοιχεία, όπως φαίνεται από την περίπτωση της Κυβέλης που ταυτίστηκε με τη Ρέα. Η διατήρηση ορισμένων εξωτικών ιδιοτυπιών (λατρεία της Ίσιδας) δεν οφείλεται στην ελλιπή ικανότητα αφομοίωσης αλλά σε συνειδητή επιλογή.

R. Garland, *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion* (London 1992)· R. Merkelbach, *Isis Regina-Zeus Sarapis. Die griechisch-römische Religion nach den Quellen dargestellt* (Stuttgart-Leipzig 1995)· Parker (1996) 188-189.

7 Βιβλιογραφία

Στο κείμενο τα έργα μνημονεύονται με το όνομα του συγγραφέα και τον χρόνο έκδοσης.

7.1 Βιβλιογραφία, Λεξικά, Ιστορία της έρευνας

MENTOR. *Bibliographie de la religion grecque* (Liège 1993). W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (Leipzig 1884-1937). LIMC. *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich 1981 κ.ε.). O. Gruppe, *Geschichte der klassischen Mythologie und Religionsgeschichte während des Mittelalters im Abendland und während der Neuzeit* (Leipzig 1921). W. Burkert, "Griechische Mythologie und die Geistesgeschichte der Moderne", στο: *Les études classiques aux XIXe et XXe siècles. Leur place dans l'histoire des idées. Entretiens 26* (Vandoeuvres - Genève 1980) 159-199.

7.2 Γενικές μελέτες

7.2.1 Chr. A. Lobeck, *Aglaophamus sive de theologiae mysticae Graecorum causis libri tres*, 2 τόμοι (Königsberg 1829, ανατύπωση Darmstadt 1968). F.G. Welcker, *Griechische Götterlehre*, 3 τόμοι (Göttingen 1857. 1859/60. 1862/63· βλ. σχετικά A. Henrichs, "Welckers Götterlehre", στο: *Friedrich Gottlieb Welcker, Werk und Wirkung*, Wiesbaden 1986, 179-229). L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, 5 τόμοι (Oxford 1896-1909). P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer* (München ¹1920). U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube der Hellenen*, 2 τόμοι (Berlin 1931/1932, ²1955· βλ. επίσης A. Henrichs, "'Der Glaube der Hellenen'. Religionsgeschichte als Glaubensbekenntnis und Kulturkritik", στο: *Wilamowitz nach 50 Jahren*, Darmstadt 1985, 263-305). M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion 1: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft* (München 1940, ³1965)· *2: Die hellenistische und römische Zeit* (München 1950, ²1961). J. Rudhardt, *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique* (Genève - Paris 1958, ανατύπωση 1992). W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart 1977). J.-P. Vernant, *Mythe et religion en Grèce ancienne* (Paris 1987, γαλλική απόδοση του αγγλικού άρθρου "Greek religion", στο: *Encyclopedia of Religion* 6, 1987, 99-118· γεωμανική μετάφραση: *Mythos und Religion im alten Griechenland*, Frankfurt 1995). J.-P. Vernant, *Religion grecque, religions antiques* (Paris 1976 = *Religions, histoires, raisons*, Paris 1979, 5-34). A. Henrichs, *Die Götter Griechenlands. Ihr Bild im Wandel der Religionswissenschaft* (Bamberg 1987). Louise Bruit Zaidman - Pauline Schmitt

Pantel, *La religion grecque* (Paris 1989). J.N. Bremmer, *Greek Religion. Greece and Rome. New Surveys in the Classics 24* (Oxford 1994: γερμανική μετάφραση: *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*, Darmstadt 1996).

7.2.2 M.P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1927, 2^η 1950). Emily T. Vermeule, *Götterkult, Arch. Hom. 5* (Göttingen 1974). R. Hägg, "Mycenaean Religion. The Helladic and the Minoan Components", στο: Anna Morpurgo-Davies - Y. Duhoux (εκδ.), *Linear B. A 1984 Survey* (Louvain-la-Neuve 1985) 203-225. Nanno Marinatos, *Minoan Religion. Ritual Process, Image and Symbol* (Columbia, S.C. 1991).

7.2.3 Z. Stewart, "La religione", στο: R. Bianchi Bandinelli (εκδ.), *La società ellenistica. Economia, diritto, religione* (Mailand 1977) 503-616. M. Wörzle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien* (München 1988).

7.2.4 R.S. Kraemer, *Her Share in the Blessings. Women's Religions among Pagans, Jews, and Christians in the Graeco-Roman World* (New York - Oxford 1992).

7.3 Πηγές

7.3.1 A. Tresp, *Die Fragment der griechischen Kultschriftsteller* (Gießen 1914).

7.3.2 Επιγραφές: J. von Prott - L. Ziehen, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae. I. Fasti sacri* (Leipzig 1896): L. Ziehen, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae. II. I Leges Graeciae et insularum* (Leipzig 1906, ανατύπωση Chicago 1988). F. Sokolowski, *Lois sacrés de l'Asie Mineure* (Paris 1955): *Lois sacrées des cités grecques. Supplément* (Paris 1962): *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969).

Επισκόπηση: Margherita Guarducci, *Epigrafia Greca. IV: Epigrafi sacre pagane e cristiane* (Roma 1978). Μια σχεδόν ανεξάντλητη αλλά όχι πάντα προσεγμένη πηγή πληροφοριών αποτελούν εξάλλου τα έργα του L. Robert, συμπιεζόμενου του *Bulletin Epigraphique*, του οποίου το τμήμα για τη θρησκεία συνεχίζεται από τον A. Chaniotis, "Epigraphic Bulletin for Greek Religion", από το *Kernos 4* (1991) 287-311.

7.3.3 Μαγεία: A. Audollent, *Defixionum tabellae* (Paris 1904, ανατύπωση Frankfurt a. M. 1967): K. Preisandanz - A. Henrichs, *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri* (Stuttgart 2^η 1973-1974: Leipzig - Berlin 1928-1931): H.D. Betz, *The Greek Magical Papyri in Translation Including the Demotic Spells* (Chicago - London 1986): J.G. Gager (εκδ.), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World* (New York - Oxford 1992).

7.4 Εορτολόγιο

7.4.1 M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen* (Leipzig 1906, ανατύπωση Stuttgart - Leipzig 1996).

7.4.2 A. Mommsen, *Heortologie. Antiquarische Untersuchungen über die städtischen Feste der Athener* (Leipzig 1864, ανατύπωση Amsterdam 1968): 2^η έκδοση ως *Feste der Stadt Athen im Altertum, geordnet nach attischem Kalender* (Leipzig 1898). L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932, ανατύπωση Stuttgart 1966). H.W. Parke, *Festivals of the Athenians* (London 1977). R. Parker, *Athenian Religion. A History* (Oxford 1996).

7.5 Τελετές, μαντεία, μυστήρια, μαγεία

7.5.1 P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen* (Leipzig - Berlin 1910). S. Eitrem, *Opferfritus und Vopfer der Griechen und Römer* (Kristiania 1915: ανατύπωση Hildesheim 1977). W. Burkert, *Homo Necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen* (Berlin - New York 1972). E. Kadletz, *Animal Sacrifice in Greek and Roman Religion* (Diss. Washington University 1976). M. Detienne - J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec* (Paris 1979). O. Reverdin - B. Grange (εκδ.), *Le sacrifice dans l'antiquité. Entretiens 27* (Vandoeuvres - Genève 1981). H.S. Versnel, "Religious Mentality in

- Ancient Prayer”, στο: του ίδιου, *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World* (Leiden 1981) 1-64. R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford 1983). D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece* (London - New York 1991). D. Aubriot-Sévin, *Prières et conceptions religieuses en Grèce ancienne jusqu' à la fin du Ve siècle av. J.-C.* (Lyon 1992). P. Bonnechère, *Le sacrifice humain en Grèce ancienne* (Athènes/Liège 1994). F.T. van Straten, *Hierà kalá. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (Leiden 1995).
- 7.5.2 A. Bouché-Leclercq, *Histoire de la divination dans l'antiquité*, 4 τόμοι (Paris 1879-1882· ανατύπωση Aalen 1978). W.R. Halliday, *Greek Divination. A Study of its Methods and Principles* (London 1913). J.-P. Vernant, *Divination et rationalité* (Paris 1974).
- 7.5.3 W. Burkert, *Antike Mysterien. Funktion und Gehalt* (München 1990).
- 7.5.4 F. Graf, *Gottesnähe und Schadenzauber. Die Magie in der griechisch-römischen Antike* (München 1996).

7.6 Ιερά

- W.H. Rouse, *Greek Votive Offerings* (Cambridge 1902). G. Gruben, *Die Tempel der Griechen* (München 1966, Darmstadt 41986). Brita Alroth, *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications* (Uppsala 1989). O. Reverdin - B. Grange (εκδ.), *Le sanctuaire grec. Entretiens 37* (Vandœuvres - Genève 1992). Nanno Marinatos - R. Hägg (εκδ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (London 1993). Susan M. Alcock - R. Osborne (εκδ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford 1994).

7.7. Μύθος

- L. Preller, *Griechische Mythologie*. 4^η έκδοση αναθεωρημένη από τον C. Robert. 1: *Theogonie und Götter* (Berlin 1894): 2: *Die Heroen (Die griechische Heldensage). Erstes Buch: Landschaftliche Sagen* (Berlin 1920): *Zweites Buch: Die Nationalheroen* (Berlin 1921): *Drittes Buch: Die großen Heldenepen* (Berlin 1921-1926). H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (Hamburg 81982). F. Graf, *Greek Mythology. An Introduction* (Baltimore 1993· μετάφραση με πολλές προσθήκες του *Griechische Mythologie*, (München-Zürich 1985). C. Parada, *Genealogical Guide to Greek Mythology* (Jonsersed 1993).

7.8 Οι θεοί

- 7.8.1 W.F. Otto, *Die Götter Griechenlands. Das Bild des Göttlichen im Spiegel des griechischen Geistes* (Frankfurt a.M. 1929· βλ. H. Cancik, “Die Götter Griechenlands 1929. W.F. Otto als Religionswissenschaftler und Theologe am Ende der Weimarer Republik”, *Der Altsprachliche Unterricht* 27, 1984, 151-176). Erika Simon, *Die Götter der Griechen* (München 1969, 31985).

- 7.8.2 Theodora Hadzisteliou-Price, *Kourotrophos. Cults and Representations of Greek Nursing Deities* (Leiden 1978): Erika Simon, “Griechische Muttergottheiten”, στο: G. Bauchhens - G. Neumann (εκδ.), *Matronen und verwandte Gottheiten* (Köln - Bonn 1987) 157-169.

- 7.8.3 Αφροδίτη: P. Friedrich, *The Meaning of Aphrodite* (Chicago 1978).

- Απόλλων: P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale. BEFAR 217* (Paris 1970): W. Burkert, “Apellai and Apollon”, *RhM* 118 (1975) 1-21· F. Graf, “Apollon Delphinios”, *MH* 36 (1979) 2-22· M.H. Jameson, “Apollon Lykeios in Athens”, *Archaïognosia* 1 (1980) 213-235· J. Solomon (εκδ.), *Apollo, Origins and Influences* (Tucson - London 1994).

- Άρτεμις: K. Hoenn, *Artemis. Gestaltwandel einer Göttin* (Zürich 1946): Ileana Chirassi, *Miti e culti arcaici di Artemis nel Peloponneso e nella Grecia centrale* (Triest 1964): Ch. Christou, *Potnia Theron* (Thessaloniki 1968): J.-P. Vernant, “Une divinité de marges: Artémis Orthia”, στο: *Recherches sur les cultes grecs et l'Occident* 2 (Napoli 1984) 13-27· J.-P. Vernant, “La figure des dieux. 2: Artémis et les

masques", στο: *Figures, idoles, masques. Conférences, essais et leçons du Collège de France* (Paris 1990) 137-207.

Αθηνά: C.J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias* (Manchester 1955)· M. Detienne - J.-P. Vernant, *Les ruses de l'intelligence. La mètis des Grecs* (Paris 1974)· Jennifer Neils (εκδ.), *Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon* (Madison 1997).

Δήμητρα: Ileana Chirassi-Colombo, "I doni de Demeter. Mito e ideologia nella Grecia arcaica", στο: *Studi Triestini di antichità in onore di L. Stella* (Trieste 1975) 183-213· Froma I. Zeitlin, "Cultic Models of the Female. Rites of Dionysos and Demeter", *Arethusa* 15 (1982) 129-157· G. Sfameni Gasparro, *Misteri e culti mistici di Demetra* (Roma 1986)· F. de Polignac, "Déméter ou l'altérité dans la fondation", στο: M. Detienne (εκδ.), *Tracés de fondation* (Louvain - Paris 1990) 289-300· Susan G. Cole, "Demeter in the Ancient Greek city and its countryside", στο: Alcock - Osborne (βλ. 7.6) 199-216.

Δίας: A.B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, 3 τόμοι (Cambridge 1914-1940)· H. Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus* (Berkeley - Los Angeles 1971, 1983)· K. Arafat, *Classical Zeus. A Study in Art and Literature* (Oxford 1990).

Διόνυσος: W.F. Otto, *Dionysos. Mythos und Kultus* (Frankfurt a.M. 1933)· H. Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus* (Paris 1951)· A. Henrichs, "Changing Dionysiac Identities", στο: B.F. Meyer - E.P. Sanders (εκδ.), *Jewish and Christian Self-Definition 3: Self-Definition in the Graeco-roman World* (London 1982) 1-22. 183-189.

Ερημής: J.-P. Vernant, "Hestia-Hermès. Sur l'expression religieuse de l'espace et du mouvement chez les Grecs", στο: του ίδιου, *Mythe et pensée chez les Grecs* (Paris 1965) 124-170 (γεωμανική μετάφραση στο: *Der maskierte Dionysos. Raum und Religion in der griechischen Antike*, Berlin 1996, 13-57)· G. Costa, "Hermes, dio delle iniziazioni", *CCC* 3 (1982) 277 κ.ε.· L. Kahn, *Hermès passe ou les ambiguïtés de la communication* (Paris 1978).

Εστία: J.-P. Vernant: βλ. Ερημή. W. Pötscher, "Hestia und Vesta. Eine Strukturanalyse", στο: *Athlon. Satura grammatica in honorem Francisci R. Adrados* 2 (Madrid 1987).

Ήρα: W. Pötscher, *Hera. Eine Strukturanalyse im Vergleich mit Athena* (Darmstadt 1987)· Joan V. O'Brien, *The Transformation of Hera. A Study in Ritual, Hero, and the Goddess in the Iliad* (Lanham 1993)· R. Häussler, *Hera und Juno. Wandlungen und Beharrung einer Göttin* (Stuttgart 1995).

Κυβέλη: M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult* (London 1977)· P. Borgeaud, *La Mère des Dieux. De Cybèle à la Vierge Marie* (Paris 1996).

Παν: P. Borgeaud, *Recherches sur le dieu Pan* (Roma 1979).

Ποσειδών: F. Schachermeyr, *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens* (Bern 1950).